

ТОМОША САНЪАТИДА ҚЎГИРЧОҚ ТЕАТРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Улуғбек Раҳмонов

Фарғона давлат университети “Сиртки бўлим” ижтимоий-гуманитар кафедраси
ўқитувчиси

Абдусалом Солиев

Фарғона давлат университети “Сиртки бўлим” ижтимоий-гуманитар кафедраси ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7245240>

Аннотация. Ўзбек мусиқа маданиятида бошқа томоша санъати қаторида қўғирчоқ санъати алоҳида ўрин тутади. Бу санъатнинг ривожланиши ҳар бир халқни ижтимоий яшаш тутмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда ривожланган. Қўғирчоқ санъати ўзига хос бўлган театрлаштирилган санъат тури бўлиб, бу инсонлар ҳаётида мавжуд бўлган барча ҳодиса ва воқеаларни ҳам ижобий томондан ҳам салбий томондан қўғирчоқлар орқали намойиши этилиши ҳақида фикт юритилган.

Калит сўзлар: Ошиқ-мошиқ, остона, ён чўп, тирговичлар, анъанавий, қўғирчоқ, глобаллашув, томоша санъати, инновация, чодир ҳаёл, чодир жамол.

РОЛЬ МАРИОНЕТЧНОГО ТЕАТРА В ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ ИСКУССТВАХ

Аннотация. Кукольное искусство занимает особое место среди других исполнительских искусств в музыкальной культуре Узбекистана. Развитие этого искусства основано на социальном образе жизни каждой нации. Кукольное искусство – уникальный вид театрального искусства, и считается, что все события и явления в жизни людей, как положительные, так и отрицательные, показаны через кукол.

Ключевые слова: любовник, порог, боковая палка, жерди, традиционное, кукла, глобализация, театральное искусство, новаторство, шатер-мечта, шатер-красота.

THE ROLE OF THE PUPPET THEATER IN THE PERFORMING ARTS

Abstract. Puppetry occupies a special place among other performing arts in the musical culture of Uzbekistan. The development of this art is based on the social way of life of each nation. Puppetry is a unique type of theatrical art, and it is believed that all events and phenomena in people's lives, both positive and negative, are shown through puppets.

Keywords: lover, threshold, side stick, poles, traditional, doll, globalization, theatrical art, innovation, dream tent, beauty tent.

КИРИШ

Жамиятни ҳар томонлама раванқ топиши, тараққий этишида халқ ижодиёти тамоша санъатининг ўрни беқиёсдир. Томоша санъати доимо инсон-ларнинг ижтимоий-маданий тараққиётида ҳаётининг мазмуни бўлиб келган. Ҳозирги глобаллашув жараёнида томоша санъатига инновацияларнинг тадбиқ этилиши томоша санъатини сифати ва мазмуни оширишга тўртки бўлиб хизмат қилмоқда. Ҳар қандай инновацияларни санъатда қўлланиши юртимизда амалга оширилаётган иқтисодий-ижтимоий соҳаларни ривожланишини ўзида акс эттиришда, халқимизнинг турмуш маданиятига муҳим ўрин эгаллаб кириб келган маънавий барқарорликни сахна асарлари орқали намойиш этишда Халқаро талабларга жавоб берадиган, драматург, рассом, актёр, режиссёр ва сценаристларни ижод қилишларида муҳим восита бўлиб хизмат қилади ва иш самарадорлигини оширади.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Маълумки, ўзбек анъанавий кўғирчоқ ўйини ўтмиш даврларидан бошлаб халқимизнинг сеvimли маънавий озуқаси бўлиб келган. У томоша-бинларнинг сахна асарлари орқали кўнглини очибгина қолмай, балки ўз даврида ижтимоий-тузум жараёнида юз бераётган ҳодиса ва воқеаларни сахна орқали ҳажв қилиниб, халқнинг ўз эрки ва ҳуқуқи учун олиб борган курашини акс эттирган. Кўғирчоқ ўйин асосан халқ байрамлари ва маросимлари муно-сабати билан, катта сахна майдонларида, сайилгоҳларда уюштирилаётган анъанавий бадиий дастур асосида олиб бориладиган санъат туридир. Кўғирчоқ ўйин қадимий анъанавий санъат намунаси бўлиб, у асрлар давомида халқ оммасининг дунёқарашини ёрқин ва бадиий қиёфасини ифода этиб, халқ манфаатларини ҳимоя қилиб келган.

Мазкур санъатнинг келиб чиқишида аждодларимизнинг айрим мерос-лари ҳамда антик даврда яшнаган халқ актёрларининг баъзи бир хил томоша-лари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Анъанавий ўзбек кўғирчоқ ўйини ўтмишда меҳнаткашларнинг сеvimли йўлдоши бўлиб келган. У кишиларнинг кўнглини олибгина қолмай, ижтимоий тартиблар ва уларнинг ҳимоячиларини ҳажв қилиш орқали халқнинг ўз эрки ва ҳуқуқи учун олиб борган курашида муҳим ўрин ўйнади. Халқ кўғирчоқбозлари муҳим ижтимоий ва маданий вазифалар-ни бажарганлар, шу сабабдан ҳам ҳукмрон синфлар, айниқса, руҳонийлар уларни эзиб, жамиятнинг энг пастки табақаси ҳисоблаб, таъқирлаб келганлар.

Биз халқ ижодиётининг бир кўриниши бўлган кўғирчоқ ўйинини илмий томондан таҳлил қилса, тарих манбаларида эътироф этилишча Ўзбекистон ҳудудида кўғирчоқ ўйини турлари маросимлар билан боғлиқ ҳолда жуда қадим замонларда пайдо бўлиб, эраимизнинг V-VII асрларидаёқ мукамал санъат сифатида таркиб топиб, қўшни мамлакатларда ҳам ушбу халқ томоша-сининг ривожланишига яхши таъсир кўрсатган. Ўрта Осиё араблар томонидан босиб олингандан кейин ҳам кўғирчоқ ўйини томоша, мусиқа ва тасвирий санъатлар қатори барқарор яшаб келди. Араблар босинчилари ҳар қандай санъат намуналарини ер билан яқсон қиладилар, ўтга ёқадилар, усталар ва актёрларни тўғдан ўтказадилар. Кўпгина санъат аҳли, жумладан, актёрлар ҳам қўшни мамлакатларга ёки баланд тоғ қишлоқларига қочиб кетишга мажбур бўлдилар. IX асрда Ўзбекистон кўғирчоқбозлари маъқулланган маҳсус рисо-лага эга бўлиб, унда ўз санъатлари ва ижтимоий вазифаларини қонунлашти-риб олганлар. Бу рисола кўғирчоқбозларга маълум эркинлик бериши билан бир қаторда уларни маълум катъий қоидалар исканжасида тутарди. Шундай қоидалардан бири шуки, кўғирчоқ томошасини тайёрлаш ва кўрсатиш жараёнида актёрлар сўфиёна байтларни айтишдан ташқари, ўзларини ҳам жисман, ҳам руҳан фалакнинг илоҳий моҳиятини англашга тайёрлашлари лозим бўл-ган. Шу билан бир қаторда, кўғирчоқбоз ўз дарвешона ҳолати ва бутун томоша йўналиши билан томошабинларга ўша давр муҳитини яъни, одамларни тур-муш маданиятига оид бўлган аниқ (реал) сахналари орқали сингдирганлар.

XI-XII асрларда кўғирчоқ ўйини Ўрта Осиёда интенсив ривожланади. Айниқса, асосий қисми ўтироқ ҳаёт кечирувчи, асосан ҳунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи ўзбек ва тожиклар орасида бу санъатнинг қарийб барча турлари танилган. Мўғуллар истилоси Ўрта Осиё халқларининг бутун ижтимоий, маданий ва маънавий ҳаётига катта зарба бўлиб тушди. Кўпгина олимлар, шоирлар, соз ва томоша аҳли қўшни мамлакатларга кетиб қолади. Аммо кўғирчоқ ўйини, шароит қанча оғри бўлмасин,

яшашда давом этди. XIV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни Темур ва темурийлар ҳукм-ронлиги даврида санъатининг барча шакли ва турлари кенг тараққий йўлига тушиб олади. Айниқса, XV асрда ўзбек бадиий маданияти юксак чўккиларга кўтарилади. Бу даврда тарих майдонига чиққан ва оламга танилган сон-санок-сиз олимлар, шоирлар, меъморлар, мусаввирлар, наққошлар, хаттотлар, хонанда, созанда ва бозандалар шундан гувоҳлик беради. XV-XVI асрларнинг бошларида Хуросон ва Мовароуннахрда халқ ижодиёти бошқа санъат турлари каторида кўғирчоқ ўйини яъни театри яхши тарққий этган. Дастлабки босқичларда унинг дастурлари асосан афсонавий-ҳаёлий мазмунлардан иборат бўлган. V-VII асрларда кўғирчоқ театрининг икки тури мавжуд бўлиб, булар “чодир ҳаёл” ва “чодир жамол”дир. Шундан чодир жамол ҳаётий воқеаларни ўзида акс эттириб, босқичма-босқич ижтимоий фош этувчи мазмунга эга бўлиб борган. Бу даврларда кўғирчоқ яшаш ва уни ўйнатишда, шунингдек томоша мазмунига кўра бири-биридан кескин фарқланиб турувчи уч тури мавжуд бўлиб, булар - чодир жамол, чодир ҳаёл ва фонус ҳаёл кенг танилган. Чодир жамолда аниқ ҳаётий воқелик, чодир ҳаёлда мифологик (афсонавий) ва фонус ҳаёлда халқ қаҳрамонлик эпоси акс эттирилган. Агар биз ҳар бир йўналишга алоҳида изоҳ бериб ўтсак, “Чодир ҳаёл” XV аср ва XVI аср бошида афсонавий воқеаларни намойиш этиб келган. Бунинг энг муҳими шундаки, ўша замонда кўғирчоқ ўйинининг ҳар қайси турида томоша маҳора-тини қандай бўлганлиги, қандай воситалардан фойдаланилганлигини аниқ тасаввур этишга имкон беради. Кундузи кўрсатиладиган кўғирчоқ ўйинида (рўз бозй) ўйинчи бир жойда ўтирган ёки турган ҳолда ҳолатини ўзгартир-масдан махсус чодир - сахна ичига кириб, ҳар сафар икки кўлига иккитадан кўғирчоқ кийиб, уларни чодир айвонига чиқариб ўйнатган. Чодир ҳаёл кўғирчоқ ўйини чодир жамолга нисбатан анча мураккаб ва мукамал. Бу хусусият сахна тузилиши, кўғирчоқларнинг ясалиши, ижро техникаси, мавзуларнинг барчаси сахналарни уйғунлашувида яққол кўриниб туради. “Чодир жамол” кўриниши - бу кишиларнинг кундалик ҳаётдан олинган воқеаларни қўлга кийиб ўйнатиладиган кўғирчоқлар ёрдамида кундузи акс эттирувчи ўзига хос халқ ўйинидар. “Чодир жамол” сахнаси кўпинча яқраг яъни, қизил, сариқ матодан халтасимон қилиб тикилган бўлиб, чодир - деб аталади. Ўйинчи унинг ичига кириб қуйи томонини белига боғлаб олади, юқори томони эса паст-у баланд кесилган бўлиб, ошиқ-мошиқли болорчўп, остона, иккита ён чўп ва тирговичлар ёрдамида чоркунжак сахна тусини олади. Кўғирчоқбоз ўзи кўринмасдан чуққалаган ёки тик турган ҳолда чодир ичига тикилган чўнтақдан тахланиб ётган кўғирчоқлардан навбат билан чиқариб ўйнатади.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Агар биз ҳозирги кунда ижтимоий ҳаётга эътибор берган ҳолда кўғирчоқ ўйинига мақсад асосида ёндошсак, Фарғона “Кўғирчоқ театр”и томонидан С.Седухиннинг “Муסיқали чойхона”, И.Лукьянованинг “Карвон сарой”, Н.Гернетнинг “Ғоз жўжаси-тулки хийласи”, К.Чуйковскийнинг “Мой додыр”, М.Ашурованинг “Соғлом танда - соғ ақл”, “Мўжиза”, М.Супоннинг “Баджаҳл қуёнча”, В.Орловнинг “Олтин жўжа”, халқ эртаклари асосида И.Джумонов инценировкаси билан “Очил дастурхон”, Ш.Мурадовнинг “Самоларда учган аллома” асарларини юртимизда ва хориж мамлакатларида халқ оммасига намойиш этишиб, ўзбек кўғирчоқ театр санъатини ривожлантиришда ўзига хос намуна мактабини ўтаётганлигини эътироф этиш мумкин. Фарғона вилоят Кўғирчоқ театрида ўз санъати билан болажонларнинг назарига тушган ва театрда ўз меҳнат

фаолияти билан ўрнак бўлаётган Ш.Аҳмедов, А.Акраев, Н.Аъзамов, З.Болтабоева, С.Усмонова, Э.Усмонов, П.Тоштемиров, Н.Сабрид-динова, Б.Саминжонов, Ж.Фахриддинов, Ф.Холмирзаева, С.Метинова, Д.Тур-диева каби актёрлардан ўз ижодий изланишларида ўзбек кўғирчоқ театр санъ-атида ёрқин из қолдириб кетган санъат намёндаларини ижод намуналарини ўз ижодларида тадбиқ этишиб саҳналаштирилган асарларни бадиий-ғоявий мазмунини томошабинларга етказишда ва манзур бўлишига алоҳида эътибор беришмоқда. Саҳна асарларини бадиий-ғоявий мазмунини мукамал бўлши-да, ўзбек кўғирчоқ театр анъана ва миллий кадриятларини авайлаб сақлаган ҳолда, жаҳондаги илғор театрлар билан ёнма-ён тарзда ижод қилишга актёр-ларни ундашга театрнинг директори С.Мирзаев, директор ўринбосари Ш.Ҳакимов, режиссёр ва расом С.Седухин, расом Д.Мўминов, реквизиатор Д.Ҳамролиева, либосчи Н.Хайдароваларнинг меҳнатини алоҳида эътироф этиш ўринлидир.

МУҲОКАМА

Шуни айтиб ўтиш жоизки, театр жамоаси юртимизда бўлиб ўтган Халқаро фестивалларда қатнашиб, жумладан жорий йилда Марғилон шаҳрида бўлиб ўтган “Адрас байрами”, “Халқаро фольклор мусиқа фестивали”да ва Қўқон шаҳрида ўтказилган “Халқаро хунармандлар фестивали”да қатнашиб ўзларини ижод намуналарини кенг оммага тарғиб қилишди.

ХУЛОСА

Инсонларни ижтимоий-маданий турмуш тарзидан маълумки, кўғирчоқ ўйин санъати жамият тараққиётида инсонларнинг одоби, тарбияси, хулқи ва маънавий камолот даражасини ўзида мужассам этиб, шу жамиятни ижтимоий мезонларини ривожлантириб мухлисларга саҳна орқали кўрсатиб келган. Бугунги кунда кўғирчоқ ўйини санъати миллий ва маданий меросимизни, кадриятларимизни қайта тиклашда, уни бойитишда ва юксалтиришда муҳим ижтимоий-маданий омил бўлиб хизмат қилмоқда.

REFERENCES

1. Имомов К. Мирзаев Т. Саримсоқов Б. Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент. Ўқитувчи. 1990 йил.
2. Жўраев М. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Тошкент. Фан. 2010 йил.
3. У.К. Раҳмонов, А.А.Эргашев. Болажонлар нигоҳи кўғирчоқларда. Театр журнали. 2022 йил.
4. У.К.Раҳмонов, Д.Қ.Сулейманова. Мусиқа тўгаркларини ташкил этиш. Фарғона. 2023 йил.
5. У.Раҳмонов. А.Эргашев. Мактабгача таълим муассасаларида мусиқа. Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлиги. 2021 йил.
6. У.К.Раҳмонов, А.Эргашев, Д.Сулейманова. Болаларнинг мусиқий таълими. Фарғона. 2022 йил.